

Όρκοι γυναικών στον Αριστοφάνη*

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗ

Ο ΡΟΛΟΣ του όρκου στην πολιτική και την κοινωνική ζωή των αρχαίων είναι αντίστοιχης ή μεγαλύτερης σημασίας σε σχέση με το σήμερα. Η ορκωμοσία λαμβάνει χώρα σε ποικίλες περιστάσεις και συμβάλλει στη συνοχή του κοινωνικού ιστού. Οι σημαντικές στιγμές του πολιτικού και κοινωνικού βίου σημαδεύονται από τον όρκο. Στην αρχαία Ελλάδα οι άνδρες μετέχουν της δημόσιας ζωής της πόλης και εκφέρουν όρκους δημοσίως (όρκος εφήβων, όρκος στα δικαστήρια, όρκος στη συνέλευση),¹ σε αντίθεση με τις γυναίκες, οι οποίες ορκίζονται μόνο σε ιδιωτικές περιστάσεις ή σε γιορτές. Η δημόσια εκφορά των όρκων αποτελεί προνόμιο μόνον των ανδρών ως πολιτών. Οι γυναίκες απαγορεύεται να ορκίζονται δημόσια ακόμα και στα δικαστήρια, όπου δεν έχουν το δικαίωμα να υπερασπιστούν οι ίδιες τον εαυτό τους. Η πλειονότητα των γυναικείων όρκων συνδέεται με γιορτές, όπως τα Θεσμοφόρια, όπου συνήθως οι γυναίκες ορκίζονται μυστικά, δηλαδή δεν ακούγεται ο όρκος τους δημόσια.

* Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου ανακοινώθηκε στο 3^ο συνέδριο για τον Ελληνικό Πολιτισμό με θέμα: «Αναπαραστάσεις γυναικών στα έργα ανδρών δημιουργών της Μεσογείου», που διοργανώθηκε από τον Σύλλογο αποφοίτων του Προγράμματος σπουδών «Ελληνικός Πολιτισμός» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα τον Ιούνιο του 2010. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το ακροατήριο για τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του, καθώς και τον Πάνη Τζιφόπουλο, τη Γεωργία Κατσιμαλή και τη Βασιλική Καμπουρέλλη για τις πολύτιμες υποδείξεις τους στη γραπτή μορφή της ανακοίνωσης. Ευχαριστώ επίσης τους κριτές και τη συντακτική επιτροπή της *Αριάδνης* για τα σχόλια και την αποδοχή δημοσίευσης του παρόντος άρθρου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο Κοινωνοφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» για την οικονομική του στήριξη κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, όπως επίσης και στη Fondation Hardt για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας κατά την εκεί παραμονή μου.

1 Για τους δημόσιους όρκους και τη μορφή τους γενικά βλ. Plescia 1-14.

Η τήρηση του όρκου ήταν κεφαλαιώδους σημασίας και η επιπορ-
κία αποτελούσε πολύ μεγάλο παράπτωμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι
δεν υπάρχει νόμος που να ορίζει ποινές σε περίπτωση μη τήρησης
όρκου, επειδή ο επιορκος είναι υπόλογος στους θεούς και τιμωρείται
από αυτούς. Θεωρείται δεδομένη η καταστροφή του ίδιου και της
οικογένειάς του.² Σύμφωνα με μαρτυρίες εξάλλου κυρίως από τον
Σοφοκλή οι γυναίκες θεωρούνται αφερέγγυες ως προς την τήρηση
των όρκων. Είναι αξιοσημείωτη η φράση *ὄρκους γυναικῶν ἐγὼ εἰς
ὑδωρ γράφω* (Fr. 811 Radt). Σε ένα άλλο απόσπασμα (Fr. 932 Radt)
αναφέρεται ότι μια γυναίκα ορκίζεται ψευδώς κατά τη διάρκεια των
ωδινών, αλλά δεν τιμωρείται:

ὄρκοισι γάρ τοι καὶ γυνὴ φεύγει πικρὰν
ὠδῖνα παίδων. ἀλλ' ἐπεὶ λήξη κακοῦ,
ἐν τοῖσιν αὐτοῖς δικτύοις ἀλίσκεται
πρὸς τοῦ παρόντος ἡμέρου νικωμένη.

Η αρχαία ελληνική γραμματεία βρίθει όρκων σε διαφορετικές
περιστάσεις, τόσο ανδρών, όσο και γυναικών. Οι όρκοι αποτελούν
λεκτικά δεσμά και συχνά αποτελούν γλωσσικούς δείκτες για τον
λόγο ανδρών και γυναικών. Η παρούσα ανακοίνωση ασχολείται
με τον όρκο των γυναικών στον Αριστοφάνη και συγκεκριμένα με
τους τρόπους εκφοράς του όρκου. Στις αριστοφανικές κωμωδίες οι
γυναίκες ορκίζονται πολύ συχνά και μάλιστα εκφέρουν και δημό-
σιους όρκους κυρίως στις τρεις κωμωδίες, όπου πρωταγωνιστούν
(*Εκκλησιάζουσες, Θεσμοφοριάζουσες, Λυσιστράτη*). Στη συνέχεια
θα δούμε τους τρόπους εκφοράς με έμφαση στις ομωτικές φράσεις,
τους επικαλούμενους θεούς και τις περιστάσεις εκφοράς.

Στις αριστοφανικές κωμωδίες οι όρκοι εκφέρονται συνήθως
από γυναίκες, δούλους ή μη Αθηναίους, δηλαδή από «κατώτερους»
χαρακτήρες, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη δημόσια ζωή. Κατά
κανόνα οι άνδρες στην κωμωδία ορκίζονται σε ανδρικές θεότητες

2 Πρβλ. Mikalson 1991, 80.

και οι γυναίκες σε γυναικείες με κάποιες εξαιρέσεις.³ Οι άνδρες ορκίζονται στον Δία, τον Διόνυσο, τον Ποσειδώνα, τον Ερμή, τον Απόλλωνα, ενώ οι γυναίκες στην Αφροδίτη, την Εκάτη, την Άρτεμη. Οι μόνοι θεοί, τους οποίους επικαλούνται γυναίκες είναι ο Δίας και ο Απόλλωνας. Αντίστοιχα, οι άνδρες επικαλούνται την Αθηνά και τη Δήμητρα, αλλά η επίκληση των δύο θεαινών, της Δήμητρας και της κόρης της, ανήκει αποκλειστικά στις γυναίκες. Οι γυναίκες επικαλούνται επίσης άλλες μικρότερες θεότητες, όπως η Πάνδροσος (*Λυσιστράτη* 439) και η Άγλαυρος⁴ (*Θεσμοφοριάζουσες* 533). Στη *Λυσιστράτη*, όπου ορκίζονται Σπαρτιάτες, και οι άνδρες και οι γυναίκες επικαλούνται τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη ή τον Κάστορα μόνο του. Στους Σπαρτιάτες, επομένως, δεν παρατηρείται η παραπάνω διάκριση ίσως επειδή οι Σπαρτιάτισσες θεωρούνται ανδροπρεπείς σε κάποια σημεία της συμπεριφοράς τους. Είναι όμως πιθανόν η επιλογή αυτή των θεών να οφείλεται στο ενδιαφέρον του Αριστοφάνη να διακρίνει τη Λαμπιτώ ως Σπαρτιάτισσα από τις άλλες Αθηναίες γυναίκες και την παρουσιάζει να ορκίζεται με τον τρόπο των Σπαρτιατών.⁵ Συνήθως η επίκληση ενός θεού εξαρτάται από την περίπτωση (π.χ. ο Ποσειδώνας συνδέεται με άλογα ή πλοία και η Άρτεμη με την τεκνοποίηση ή την παρθενία), ωστόσο δεν είναι πάντα σαφές για ποιον λόγο γίνεται επίκληση στον συγκεκριμένο θεό τη συγκεκριμένη στιγμή.

Όπως είναι φανερό στα παραπάνω παραδείγματα από τη *Λυσιστράτη*, στις επικλήσεις στους θεούς ανιχνεύεται και η χρήση διαφορετικών διαλέκτων από τον Αριστοφάνη. Στη *Λυσιστράτη* απαντά ο τύπος *ναί* αντί του *νή* και τα ονόματα των θεών στη δωρική διάλεκτο [*Λυσιστράτη* 81, 90, 142, 983, 1095, 1105, 1174, 1181 *ναί* τώ σιώ, 206, 988, *ναί* τόν Κάστορα].

3 Για τους γυναικείους όρκους βλ. Sommerstein 2009, 18-21.

4 Η Άγλαυρος και η Πάνδροσος ήταν κόρες του Κέκροπα, του μυθικού ιδρυτή της Αθήνας. Η Πάνδροσος θεωρείται η πρώτη γυναίκα που άρχισε να κλώθει. Τη λάτρευαν στην Ακρόπολη και της απέδιδαν, όπως λέγεται, Μυστήρια. Είναι λογικό να γίνεται επίκληση σ' αυτές τις θεότητες από μια Αθηναία. Βλ. και Taaffe 1993, 180 σημ. 44.

5 Βλ. Sommerstein 2009, 21.

Γενικά οι «ανεπίσημοι» όρκοι στον Αριστοφάνη εισάγονται με το μόριο *νή* σε περίπτωση κατάφασης και με το μόριο *μά* σε περίπτωση άρνησης.⁶ Το μόριο *νή* προέρχεται από το επίρρημα *ναι* και αποτελεί τον τύπο της αττικής διαλέκτου για την εκφορά όρκου. Σε άλλες διαλέκτους παραμένει ο τύπος *ναί* (Μέγαρα, Λακωνία) ή *νεί* (Βοιωτία).⁷ Και τα δύο μόρια ακολουθούνται από μια Αιτιατική πτώση και τις περισσότερες φορές πρόκειται για κάποιον θεό. Έτσι προκύπτει το εξής δομικό σχήμα:

νή + Αιτιατική

μά + Αιτιατική

Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις το όνομα του επικαλούμενου θεού συνοδεύεται από το οριστικό άρθρο. Η μόνη εξαίρεση είναι η περίπτωση της επίκλησης του Δία, όπου το άρθρο είναι προαιρετικό και συνήθως παραλείπεται. Η παράλειψη ή μη του άρθρου δεν είναι μόνον θέμα μέτρου, αλλά σχετίζεται με το περιεχόμενο. Είναι πιθανόν ότι η ύπαρξη του άρθρου ισχυροποιεί τον όρκο, ενώ η απουσία του τον αποδυναμώνει.⁸ Οι ομωτικές φράσεις τίθενται σε οποιαδήποτε θέση του στίχου, αλλά συνηθέστερα στην αρχή, συχνά ως απάντηση σε ερώτηση. Αξίζει να τονιστεί ότι χρησιμοποιούνται σε κατάφαση ή άρνηση και όχι σε ερωτηματικές προτάσεις. Οι παραπάνω ομωτικές φράσεις απαντούν μόνο σε ευθύ λόγο, πάντα εντός μέτρου και αποτελούν ίδιον της καθομιλουμένης (colloquial speech). Στον πλάγιο λόγο απαντούν τα μόρια *ἤ μήν*, τα οποία ακολουθούνται από απαρέμφατο Μέλλοντα, αλλά η χρήση τους στο δράμα είναι περιορισμένη. Στον Αριστοφάνη απαντούν δύο φορές: στους

6 Στον Όμηρο απαντά η φράση *ναί μά* εκφερόμενη από τον Αγαμέμνονα (*ναί μά τόδε σκήπτρον*, *Ιλιάδα* A 234), η οποία αναφέρεται και από τον Κύκλωπα στο ομώνυμο δράμα του Ευριπίδη (586) *ναί μά Δία*.

7 Για τις ετυμολογικές παρατηρήσεις βλ. Chantraine s.v.

8 Η διάκριση αυτή παρατηρείται στη ρητορική: όταν ο ρήτορας θέλει να ανασκευάσει μια κατηγορία και να χρησιμοποιήσει έναν όρκο, αναφέρει *νή Δία* και όχι *νή τόν Δία*. Στην προσπάθειά του να αμφισβητήσει την πειστικότητα της κατηγορίας χρησιμοποιεί τον πιο αδύναμο όρκο. Παρομοίως στην κωμωδία, π.χ. στις *Νεφέλες* ο Στρεψιάδης στην αρχή του δράματος δεν χρησιμοποιεί το άρθρο, ενώ στη συνέχεια το χρησιμοποιεί. Για το άρθρο και τη σημασία του βλ. Sommerstein 2007, 128-129 και 248 σημ. 10, 13.

Βατράχους 1470 και στις *Εκκλησιάζουσες* 1034. Σε άλλες περιπτώσεις τα παραπάνω μόρια χρησιμοποιούνται σε υποσχέσεις ή απειλές (*Βάτραχοι* 104, *Σφήκες* 258, 277, 642, 1332).⁹ Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στις αριστοφανικές κωμωδίες απαντά και ο «επίσημος» τρόπος εκφοράς του όρκου με το ρήμα *ὄμνυμι*, αλλά σε συγκείμενο που υπονομεύει την ισχύ του όρκου.¹⁰

Πρόκειται για γλωσσικές πράξεις, επειδή η εκφορά τους δεν είναι μία απλή εκφορά, αλλά σηματοδοτεί μία δέσμευση και ο λόγος αποκτά ιδιαίτερη ισχύ.¹¹ Κατά πάσα πιθανότητα, όταν ο όρκος τίθεται στην αρχή του στίχου, μετά τη φράση *μὰ, νῆ* + Αιτιατική εννοείται, αν δεν υπάρχει, κάποιο ρήμα σε Μέλλοντα ή κάποια μελλοντική φράση και η ομωτική φράση είναι υποσχετική (promissory).

Μν.   ἐᾶτε πρώτην μ' ὦ γυναῖκες ὀμνῦναι.
Κα.   **μὰ τὴν Ἄφροδίτην οὔκ, ἐάν γε μὴ λάχης.**
                  (*Λυσιστράτη* 207-208)

[Συχνά η επίκληση σε κάποιον θεό στην αρχή του στίχου λειτουργεί ως απάντηση σε ερώτηση ή προτροπή.]

Όταν έχουμε την ομωτική φράση στο τέλος του στίχου, τότε χρησιμοποιείται για να επιβεβαιώσει όσα ειπώθηκαν και είναι επιβεβαιωτική (assertory).¹²

9 Στην τραγωδία οι όρκοι είναι ελάχιστοι σε σύγκριση με την κωμωδία. Από τα παραπάνω μόρια στην τραγωδία απαντούν μόνο τα *μὰ* + Αιτιατική και ἤ μήν στον πλάγιο λόγο.

10 Είναι χαρακτηριστικά τα χωρία: *Όρνιθες* 445 ('Όμνυμι' ἐπὶ τούτοις, πᾶσι νικᾶν τοῖς κριταῖς / καὶ τοῖς θεαταῖς πᾶσιν), *Θεσμοφοριάζουσες* 270 ('Όμνυμι τοίνυν αἰθέρ', οἴκησιν Διός), *Θεσμοφοριάζουσες* 275 ('Όμνυμι τοίνυν πάντας ἄρδην τοὺς θεούς).

11 Πρβλ. Fletcher 2007, 102-103, όπου χαρακτηρίζει τους όρκους με τη φράση "verbal bonds". Επισημαίνει επίσης ότι πρόκειται για γλωσσικές πράξεις που συνδέονται με το φύλο του ομιλητή (gendered speech acts).

12 Ο Plescia 1970, 13-14 αναφέρεται στη διάκριση των όρκων σε promissory (που αναφέρονται στο μέλλον), assertory (που αναφέρονται στο παρελθόν ή το παρόν) και declaratory (που σχετίζονται κυρίως με τα δικαστήρια). Η παραπάνω ταξινόμηση βασίζεται στη διάκριση του Plescia.

Γυ α'.   σαφής γ' ὁ χρησμός νῆ Δί'. (Λυσιστράτη 777)

Στη μέση του στίχου λειτουργεί συνήθως παρενθετικά προς επίρρωση των ὄσων λέγονται ἀπὸ τον ἐκάστοτε ομιλητή.

Μυ.   ἐγὼ σοι νῆ Δί', ἦν βούλη, φράσω. (Λυσιστράτη 194)

Σύμφωνα με τὴ διάκριση τοῦ Austin, οἱ γλωσσικὲς πράξεις διακρίνονται σε ἐνδολεκτικὲς (*illocutionary*), οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ κατάσταση, καὶ σε περιλεκτικὲς (*perlocutionary*), οἱ ὁποῖες πάντοτε περιλαμβάνουν κάποιες συνέπειες, δηλαδή «με τὸ νὰ πῶ κάτι πετυχαίνω συγκεκριμένα αποτελέσματα». ¹³ Οἱ ομωτικὲς φράσεις θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν περιλεκτικὲς (*perlocutionary*), ἐπειδὴ ἡ ἐκφορὰ ἐνὸς ὄρκου, ἰδιωτικοῦ ἢ δημόσιου, δημιουργεῖ συγκεκριμένες συνέπειες γιὰ τὸν ομιλητὴ ἢ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ ἡ μὴ τήρησή του μπορεῖ νὰ ἔχει καταστροφικὰ αποτελέσματα. Συνεπῶς, ἡ ομωτικὴ φράση ἀποτελεῖ μιὰ περιλεκτικὴ υποσχετικὴ ἢ ἐπιβεβαιωτικὴ γλωσσικὴ πράξη με ὅποιον τρόπο κι ἀν ἐκφέρεται: εἴτε με τὸ ρῆμα *ἄμνυμι*, εἴτε με τὴ φράση μὰ ἢ νῆ με Αἰτιατικὴ. Τὸ ρῆμα *ἄμνυμι* χρησιμοποιεῖται σε ἐπίσημους, θεσμικοὺς ὄρκους καὶ ἀποτελεῖ ἐπίσημη ἐκφορὰ δημόσιου λόγου με ἰσχυρὸ ἀντίκτυπο. Ἀντιθέτως οἱ ομωτικὲς φράσεις χαρακτηρίζουν τοὺς ὄρκους τῆς καθομιλουμένης, τοῦ προφορικοῦ λόγου ποῦ ἐκφέρεται στὶς συνομιλίες τῶν πολιτῶν. Ἡ περίπτωση τοῦ ὄρκου εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς διάκρισης δημόσιου-ἰδιωτικοῦ, ἐπίσημου-ἀνεπίσημου, ἀνδρικοῦ-γυναικείου.

Ἡ συχνὴ χρῆση καὶ ἡ συσσώρευση ομωτικῶν φράσεων ἀπὸ τὶς γυναῖκες εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ γυναικείου τρόπου ἐκφρασης. Οἱ γυναῖκες ὀρκίζονται πιο συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες στὶς ἀριστοφανικὲς κωμωδίες. ¹⁴ Ο γυναικείος λόγος εἶναι πιο συναισθηματικὸς καὶ

¹³ Βλ. Austin 2003, 116-131 καὶ 182-184, ὅπου ἀναφέρεται στὴ διάκριση λεκτικῶν, ἐνδολεκτικῶν καὶ περιλεκτικῶν πράξεων. Γιὰ σχολιασμὸ τῆς θεωρίας τοῦ Austin ὡς πρὸς τοὺς ευριπίδειους ὄρκους βλ. Fletcher 2003, 29-32.

¹⁴ Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Sommerstein 2009, 18 σημ. 12 ὅτι ἡ ἀναλο-

διατηρεί αρχαϊκά χαρακτηριστικά (φράσεις όπως *ὦ τάν, ὦ μέλε, ὦ τάλαν*) και πολλά μόρια.¹⁵ Οι *Εκκλησιάζουσες* αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση της χρήσης των ομωτικών φράσεων κυρίως από τις γυναίκες. Στην αρχή του δράματος, όπου η Πραξαγόρα καλεί τις γυναίκες να κάνουν μια πρόβα συνέλευσης στην εκκλησία του δήμου, οι γυναίκες ορκίζονται συνεχώς σε γυναικείες θεότητες, ενώ η Πραξαγόρα τις διορθώνει να ορκίζονται σε ανδρικές, καθώς υποδύονται τους άνδρες.¹⁶ Τα παρακάτω χωρία είναι ενδεικτικά:

Γυ β' ...έμοι μὲν οὐ δοκεῖ μὰ τῷ θεῷ.
 Πρ. μὰ τῷ θεῷ; τάλαινα ποῦ τὸν νοῦν ἔχεις;
 Γυ β' τί δ' ἔστιν; οὐ γὰρ δὴ πιεῖν γ' ἤητάσά σε.
 Πρ. μὰ Δί' ἀλλ' ἀνήρ ὢν τῷ θεῷ κατώμοσας,
 καίτοι τά γ' ἀλλ' εἰποῦσα δεξιώτατα.
 Γυ β' ὦ νῆ τὸν Ἀπόλλω. (155-160)

Η β' γυναίκα ορκίζεται στις δύο θεές, τη Δήμητρα και την Κόρη, που χαρακτηρίζουν τις Αθηναίες γυναίκες.¹⁷ Η Πραξαγόρα τη διορθώνει, για να μην αποκαλυφθεί η ταυτότητά της και αλλάζει τον όρκο επικαλούμενη τον Απόλλωνα, ο οποίος επικαλείται συνήθως από άνδρες ή ομιλητές. Ανάλογα, η α' γυναίκα ορκίζεται νωρίτερα στην Εκάτη (νῆ τὴν Ἐκάτην καλὸν γ' ἔγωγε τουτονί 70), η οποία επικαλείται μόνον από γυναίκες. Η β' γυναίκα ορκίζεται στην Ἄρτεμη και μάλιστα τη στιγμή που προσπαθεί να διορθώσει μία ενέργεια που προδίδει τη γυναικεία της φύση:

για όρκων είναι 1 για κάθε 23 στίχους για τις γυναίκες και 1 για κάθε 35 στίχους για τους άνδρες.

15 Για τον συναισθηματικό λόγο βλ. Willi 2003, 189-190. Για τους αρχαϊσμούς βλ. Cole 2004, 119 σημ. 168, McClure 1999, 38-39 και Gilleland 1980. Για τον λόγο και το ύφος των γυναικών στον Αριστοφάνη και κυρίως στις «γυναικείες» κωμωδίες, *Θεσμοφοριάζουσες, Λυσιστράτη, Εκκλησιάζουσες*, βλ. Nieddu 2001.

16 Η Taaffe 1991, 101-105 σχολιάζει τη λειτουργία του όρκου και των ομωτικών φράσεων στην πρώτη σκηνή των *Εκκλησιαζουσών*. Γενικά για τον ρόλο της Πραξαγόρας και το μπέρδεμα των δύο φύλων στη χρήση της γλώσσας βλ. McClure 1999, 242-246.

17 Για το σχόλιο βλ. Ussher 1973, 97 για τον στίχο 155.

- Γυ α'   νή τὸν Δί' ὥστε δεῖ σε καταλαβεῖν ἔδρας
                    ὑπὸ τῷ λίθῳ τῶν πρυτάνεων καταντικρῶ.
Γυ β'   ταυτί γέ τοι νή τὸν Δί' ἐφερόμην, ἵνα
                    πληρουμένης ξαίνοιμι τῆς ἐκκλησίας.
Πρ.   πληρουμένης τάλαινα;
Γυ β'   νή τὴν Ἄρτεμιν ἔγωγε. τί γὰρ ἂν χεῖρον ἀκροώμην ἄρα
                    ξαίνουσα; γυμνά δ' ἐστί μου τὰ παιδία. (86-92)

Η β' γυναίκα θεωρεῖ φυσικό να παρακολουθεῖ τη συνέλευση και μάλιστα στις πρώτες θέσεις ξαίνοντας μαλλί, μία αποκλειστικά γυναικεία δραστηριότητα. Βέβαια, ας σημειωθεί ότι η ασχολία με αλλότριες δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της συνέλευσης αποτελεί κατεξοχήν ανδρική συνήθεια (π.χ. στους *Αχαρνεῖς* ο Δικαιοπόλις). Όταν η Πραξαγόρα της υποβάλλει μία ερώτηση, επικαλεῖται την Ἄρτεμη επιβεβαιώνοντας τη γυναικεία της φύση. Στη συνέχεια της πρόβας η α' γυναίκα σχολιάζει τον λόγο της Πραξαγόρας (189): *νή τὴν Ἀφροδίτην εὖ γε ταυταγὶ λέγεις* και παίρνει την απάντηση από την Πραξαγόρα (190-191): *τάλαιν' Ἀφροδίτην ὤμοσας; χαρίεντά γ' ἂν / ἔδρασας, εἰ τοῦτ' εἶπας ἐν τῆκκλησίᾳ*. Αργότερα η Πραξαγόρα, όταν μιλάει με τον Βλέπυρο και φέρεται ως γυναίκα, ορκίζεται στις δύο θεές (532). Λίγο παρακάτω ορκίζεται στην Αφροδίτη (558) ενισχύοντας τη γυναικεία της φύση και παράλληλα αναφερόμενη ειρωνικά στη θέση αυτής της θεάς και στη φύση της επικείμενης γυναικείας διακυβέρνησης.¹⁸ Είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά του Ερμή, του θεού του ψέματος, τη στιγμή που ο Βλέπυρος συμφωνεῖ ότι οι γυναίκες δεν λένε ψέματα (καὶ νή τὸν Ἑρμῆν τοῦτο γ' οὐκ ἐψεύσατο 445). Επιπλέον, ορκίζεται στον Διόνυσο στην αρχή του έργου, όταν εἶναι ντυμένος με γυναικεία ρούχα (μὰ τὸν Διόνυσον οὐδ' ἐγὼ γὰρ τὰς ἐμὰς / Λακωνικὰς 344-45). Ο ὄρκος αυτός ταιριάζει στην αμφίεσή του, επειδή ο Διόνυσος συχνά εμφανίζεται με γυναικεία περιβολή, ενώ ως θεός του θεάτρου εἶναι ο κατάλλη-

18 Για την παρατήρηση αυτή βλ. McClure 1999, 249.

λος θεός για επίκληση όταν περιγράφονται κοστούμια ή μεταμφιέσεις.¹⁹ Ο Αριστοφάνης με διάφορους τρόπους υπονομεύει τον όρκο και «παίζει» με τις ομωτικές φράσεις και τους θεούς, στους οποίους ορκίζονται οι άνδρες και οι γυναίκες.

Στις *Θεσμοφοριάζουσες* συμβαίνει το αντίθετο από ό,τι στις *Εκκλησιάζουσες*: εδώ ο Μνησίλοχος προσπαθεί να συμπεριφερθεί σαν γυναίκα για να μπει μεταμφιεσμένος στη γιορτή των Θεσμοφορίων να ακούσει τι λένε οι γυναίκες για τον Ευριπίδη μετά από παρότρυνση του ίδιου του ποιητή. Σε αντίθεση με τις γυναίκες των *Εκκλησιαζουσών*, ο Μνησίλοχος μπαίνει αμέσως στον ρόλο του και δεν κάνει λάθη στους εκφερόμενους όρκους. Κατά τη διάρκεια της μεταμφίεσής του και πριν ακόμα πάει στη γιορτή επικαλείται την Αφροδίτη (254), όπως οι γυναίκες.²⁰ Όταν είναι μέσα στη γιορτή, επικαλείται την Άρτεμη (570). Οι γυναίκες των Θεσμοφορίων επικαλούνται κυρίως τις δύο θεές, Δήμητρα και Κόρη (383, 566, 719, 897, 916,), λόγω της γιορτής.

Στη *Λυσιστράτη* οι γυναίκες συγκεντρώνονται με πρωτοβουλία της Λυσιστράτης στην Ακρόπολη και ορκίζονται αποχή από τα συζυγικά τους καθήκοντα, αν δεν σταματήσει ο πόλεμος. Στο επίπεδο των όρκων είναι αξιοπρόσεκτη η συχνή επίκληση της Αφροδίτης σε ομωτικές φράσεις (208, 252, 556, 749, 858, 939) και μάλιστα στον στίχο 556 απαντά η φράση *νή τήν Παφίαν Άφροδίτην*, με αναφορά στον διασημότερο και παλιότερο βωμό της θεάς.²¹ Η επανάληψη αυτή υποδεικνύει την επικράτηση της γυναικείας φύσης και μάλιστα συχνά ο όρκος αυτός συνδέεται θεματικά με τον ανταγωνισμό των γυναικών (252-253).²²

19 Για τον σχολιασμό των παραπάνω χωρίων βλ. Taaffe 1993, 188 σημ. 37.

20 Πρβλ. και Taaffe 1993, 86-87. Κατά μία άλλη άποψη, ωστόσο, οι επικλήσεις του Μνησίλοχου σε γυναικείες θεότητες ενισχύουν την ανδρική του φύση: αρνείται να ξυριστεί με έναν ειρωνικό όρκο στη Δήμητρα (225) και η επίκλησή του στην Αφροδίτη ουσιαστικά χλευάζει την τραγική εκθήλυνση του Αγάθωνα. Πρβλ. McClure 1999, 227.

21 Πρβλ. Henderson 1987 ad loc.

22 Πρβλ. Loraux 1993, 149 σημ. 8. Παρακάτω (832) την επικαλούνται ως *πότνια* (ᾧ πότνια, Κύπρου καὶ Κυθήρων καὶ Πάφου) εκφράζοντας τον σεβασμό τους προς τη θεά. Πρβλ. Loraux 1993, 171. Η Loraux θεωρεί ότι υπάρχει μια διάσταση

Αν ασχοληθούμε εκτενέστερα με το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο των όρκων, μπορούμε να προβούμε σε κάποιες περαιτέρω παρατηρήσεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι και στις τρεις «γυναικείες» κωμωδίες ο γυναικείος λόγος εντάσσεται στην τελετουργία μιας γιορτής: στη *Λυσιστράτη* τα Αδώνια, στις *Εκκλησιάζουσες* τα Σκίρα, στις *Θεσμοφοριάζουσες* τα Θεσμοφόρια.²³ Ο μυστικός λόγος των γυναικών στις γιορτές γίνεται δημόσιος και ακούγεται και από τους άνδρες, οι οποίοι δεν μετείχαν των παραπάνω γιορτών και ήταν περιεργοί για το τι συνέβαινε και τι έλεγαν οι γυναίκες στις γιορτές τους.²⁴ Από την άλλη, ο όρκος των γυναικών δεν παρουσιάζεται ανεξάρτητος και αυτόνομος, αλλά πλαισιώνεται από την τελετουργία, η οποία υπαγορεύει τον τύπο των όρκων. Ο Αριστοφάνης επιλέγει να παρουσιάσει τις γυναίκες εντός του δικού τους πλαισίου δράσης (γιορτές, ιδιωτική σφαίρα), το οποίο γίνεται δημόσιο μέσω του θεάτρου. Η συμπλοκή των λόγων ανδρών και γυναικών περιγράφεται πολύ παραστατικά από τον Πρόβουλο στη *Λυσιστράτη* (387-398):

ἄρ' ἐξέλαμψε τῶν γυναικῶν ἡ τρυφή
 χῶ τυμπανισμὸς χοῖ πυκνοὶ Σαβάζιοι,

μεταξύ της Αθηνάς, η οποία εδρεύει στην Ακρόπολη, και της Αφροδίτης, η οποία αντιπροσωπεύει το γένος των γυναικών. Βλέπει, δηλαδή, μια αντίθεση μεταξύ της πόλης και του γένους των γυναικών.

23 Βλ. Logaux 1993, 163 και McClure 1999, 229. Επιπλέον, έχει ενδιαφέρον και ο χώρος, όπου κινούνται οι γυναίκες: στις *Εκκλησιάζουσες* στην εκκλησία, στη *Λυσιστράτη* στην Ακρόπολη, στις *Θεσμοφοριάζουσες* κοντά στην Πνύκα. Ενώ στις περισσότερες πόλεις τα Θεσμοφόρια τελούνταν εκτός των τειχών της πόλης, στην Αθήνα τελούνταν κοντά στην Πνύκα. Σε όλες τις περιπτώσεις είναι εμφανής η πρόθεση του Αριστοφάνη να τοποθετήσει τις γυναίκες μέσα ή πολύ κοντά στον δημόσιο χώρο της πόλης, στο κέντρο των αποφάσεων και στον κόσμο των ανδρών. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται εντονότερη η διαλεκτική σχέση των δύο κόσμων και η προσπάθεια διεισδυσσης του ενός στον άλλο. Ωστόσο, θέτει κάποια όρια: στις *Εκκλησιάζουσες* δεν παρακολουθούμε ζωντανά τη συνέλευση των γυναικών στην εκκλησία. Στην αρχή παρακολουθούμε την πρόβα για τη συνέλευση και στη συνέχεια μαθαίνουμε τι έγινε στη συνέλευση μέσω της διαμεσολάβησης ενός άνδρα, δηλαδή έχουμε την ανδρική οπτική και πρόσληψη της διαδικασίας.

24 Πρβλ. Taaffe 1993, 184 σημ. 12.

ὄ τ' Ἄδωνιασμός οὔτος οὐπὶ τῶν τεγῶν,
οὔ γ' ὧ ποτ' ὦν ἤκουον ἐν τήκκλησίᾳ;
ἔλεγε δ' ὁ μὴ ὥρασι μὲν Δημόστρατος
πλεῖν ἐς Σικελίαν, ἢ γυνὴ δ' ὀρχουμένη
«αἰαῖ Ἄδωνιν» φησὶν, ὁ δὲ Δημόστρατος
ἔλεγεν ὀπλίτας καταλέγειν Ζακυνθίων.
ἢ δ' ὑποπεπωκυῖ ἢ γυνὴ 'πὶ τοῦ τέγουσ
«κόπτεσθ' Ἄδωνιν» φησὶν. ὁ δ' ἐβιάζετο
ὁ θεοῖσιν ἐχθρὸς καὶ μιαρὸς Χολοζύγης.
Τοιαῦτ' ἀπ' αὐτῶν ἐστὶν ἀκόλαστ' ἄσματα.

Ο Αριστοφάνης αντιδιαστέλλει τον λόγο των γυναικών με τον λόγο των ανδρών: ενώ οι άνδρες συνεδριάζουν στην εκκλησία για ένα πολύ σοβαρό ζήτημα πριν από τη Σικελική εκστρατεία, οι γυναίκες γιορτάζουν τα Αδώνια και φωνάζουν από τις ταράτσες. Οι άνδρες συζητάνε στη συνέλευση για σημαντικά θέματα της πόλης, ενώ οι γυναίκες τραγουδούν και φωνάζουν σε θρησκευτικές γιορτές, απαραίτητες για τη λειτουργία της πόλης, αλλά όχι τόσο σημαντικές για τα καθημερινά της προβλήματα.²⁵ Ο τρόπος που παρουσιάζει τον Δημόστρατο και τη γυναίκα του υποδηλώνει ότι η αδυναμία ελέγχου των γυναικών φέρνει την καταστροφή των συζύγων τους.²⁶ Ο γυναικείος δημόσιος λόγος, ο οποίος εντάσσεται σε κάποια θρησκευτική γιορτή, μπορεί να δράσει υπονομευτικά για τον ανδρικό δημόσιο λόγο πάνω σε σοβαρά θέματα πολέμου και ειρήνης.²⁷

Συνεπώς, στις αριστοφανικές κωμωδίες οι ομωτικές φράσεις της καθομιλουμένης χρησιμοποιούνται πολύ συχνά και τις περισσότερες φορές με χιουμοριστικό τόνο. Οι γυναίκες παρουσιάζονται πολύ συχνά να ορκίζονται, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην πραγματικότητα. Ορκίζονται στο πλαίσιο κάποιας γιορτής και γίνεται επίκληση ως επί το πλείστον σε γυναικείες θεότητες. Η παρουσίαση

25 Για σχολιασμό του χωρίου βλ. Taaffe 1993, 63.

26 Πρβλ. Henderson 1987, ad loc.

27 Είναι εύστοχο το σχόλιο της Taaffe 1993, 107 ότι η νύχτα είναι ο χρόνος δράσης των γυναικών, σε αντίθεση με τους άνδρες, οι οποίοι δραστηριοποιούνται την ημέρα (η εκκλησία συνεδριάζει νωρίς το πρωί).

αυτή των γυναικών από τον Αριστοφάνη συμβάλλει στην κατανόηση της γυναικείας φύσης από τους άνδρες, υποκριτές και θεατές, και καθιστά τον ιδιωτικό λόγο των γυναικών δημόσιο. Διαπιστώνεται ότι η εκφορά του όρκου, σε συνδυασμό με τα εξωγλωσσικά (κινήσεις, χειρονομίες) και τα παραγλωσσικά (επιτονισμός, ποιότητα φωνής) στοιχεία, είναι ένα πολύ σημαντικό κωμικό εργαλείο για να εξυπηρετήσει τις συμβάσεις της κωμωδίας και άπτεται πολλών παραμέτρων, κυρίως της διάκρισης των δύο φύλων.

Ελένη Παπαδογιαννάκη
Διδάκτωρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
papad@phl.uoc.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Austin, J. 2003. *Πώς να κάνουμε Πράγματα με τις Λέξεις*, μτφρ. Α. Μπίστης. Αθήνα: Εστία.
- Austin, C., S. Olson Douglas 2004. *Aristophanes Thesmophoriazousae*, Oxford: Oxford University Press.
- Chantraine, P. 1968-80. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, τόμ. 1-4. Paris: Klincksieck.
- Cole, S.G. 2004. *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Colvin, S. 1999. *Dialect in Aristophanes and the Politics of Language in Ancient Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Fletcher, J. 2003. Women and Oaths in Euripides. *Theatre Journal* 55: 29-44.
- _____, 2007. Horkos in the *Oresteia*. A.H. Sommerstein, J. Fletcher (επιμ.), *Horkos. The Oath in Greek Society*. Exeter: Bristol Phoenix Press, 125-137.
- Gilleland, M. 1980. Female Speech in Greek and Latin. *American Journal of Philology* 101: 180-183.

- Hall, F.W., W.M. Geldart 1967. *Aristophanis Comoediae*, vol. I-II. Oxford: Oxford University Press.
- Henderson, J. 1987. *Aristophanes Lysistrata*. Oxford: Oxford University Press.
- Loraux, N. 1993. *The Children of Athena. Athenian Ideas about Citizenship and the Division Between the Sexes*. Princeton: Princeton University Press.
- McClure, L. 1999. *Spoken Like a Woman. Speech and Gender in Athenian Drama*. Princeton: Princeton University Press.
- Mikalson, J.D. 1991. *Honor Thy Gods: Popular Religion in Greek Tragedy*. Chapel Hill / London: The University of North Carolina Press.
- Nieddu, G.F. 2001. Donne e 'parole' di donne in Aristofane. *Lexis* 19: 199-218.
- Plescia, J. 1970. *The Oath and Perjury in Ancient Greece*. Florida: Florida State University Press.
- Radt, S. (έκδ.) 1977. *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. 4. Sophocles. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Sommerstein, A.H. 1994. *Thesmophoriazusiai*. Warminster: Aris & Phillips.
- _____, 1998. *Ecclesiazusiai*. Warminster: Aris & Phillips.
- _____, 2009. The Language of Athenian Women. A.H. Sommerstein (επιμ.), *Talking about Laughter and other studies in Greek comedy*. Oxford: Oxford University Press [=The Language of Athenian Women. F. de Martino, A.H. Sommerstein (επιμ.), *Lo Spettacolo delle Voci*. Bari: Levante, 1993, 61-85].
- Taaffe, L.K. 1991. The Illusion of Gender Disguise in Aristophanes' *Ecclesiazusiai*. *Helios* 18.2: 91-112.
- _____, 1993. *Aristophanes and Women*. London / New York: Routledge.
- Ussher, R.G. (έκδ.) 1973. *Aristophanes: Ecclesiazusiai*. Oxford: Oxford University Press.
- Willi, A. 2003. *The Languages of Aristophanes. Aspects of Linguistic Variation in Classical Attic Greek*. Oxford: Oxford University Press.

ELENI PAPADOGIANNAKI

Women's oaths in Aristophanes

Abstract

THIS PAPER focuses on the oaths of Aristophanes' women. In three of Aristophanes' comedies (*Ecclesiazusae*, *Thesmophoriazusae*, *Lysistrata*) women are usually presented to take an oath, in contrary to what was really happening in classical Athens. The way of oath utterance, the circumstances and the comic conventions are the chief topics examined in this study. A close reading of the related passages reveals various aspects of female discourse and the way it is used in the comedy. Drama through performance brings private discourse to public and contributes to the understanding of the feminine nature by men, both actors and viewers. Oath utterance is proved to be a very important "comic tool" emphasizing on the distinction between women and men.

